

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“
Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
“St. Cyril and St. Methodius” University of Veliko Tarnovo

Том / Volume XXX (2022).
Книжка / Issue 1

DOI: 10.54664/DCZY5982

КРЪНСКИЯТ АПАНАЖ И ВЪПРОСЪТ ЗА НАВЛИЗАНЕТО НА ФЕОДАЛНИ ОТНОШЕНИЯ В БЪЛГАРИЯ ПРЕЗ XIV ВЕК

Николай ОВЧАРОВ*

THE KRAN APPANAGE AND THE EMERGENCE OF FEUDAL RELATIONS IN BULGARIA IN THE 14TH CENTURY

Nikolay OVCHAROV

Abstract: *One of the important regions of the Second Bulgarian Empire was that of Kran, covering the Sub-Balkan fields between Sliven and Klisura during the 13th – 14th centuries. As part of the Bulgarian state, it was mentioned in the Dubrovnik Charter of Tsar Ivan Asen II. At the end of the 13th and in the 14th century, the Kran region became a classic appanage granted by the king to his closest relatives as a consequence of the intensifying feudalization in Bulgaria during that period. As such, it was possessed by representatives of three ruling dynasties one after the other: the Smiletses, the Terters, and the Shishmans. They often fought each other for the Kran region, and Byzantium intervened in these struggles. Undoubtedly, the most noteworthy owner of this appanage was Despot Aldimir Terter. He was granted the title of despot at the very end of the 13th century by Smiltsena, the widow of Tsar Smilets, and afterwards he was loyal to Tsar Theodore Svetoslav. In the early years of the 14th century, Aldimir successfully defended the southern territories of the Bulgarian Empire and his region as well from the incursions of Sebastokrator Radoslav Smilets and the Romans. However, in 1305, he fell out of favour with Tarnovgrad, and Kran was taken away from him. Later on, Voisil Smilets also failed to win recognition as a ruler of Kran so that the region could finally change hands and become a possession of the Shishman dynasty, particularly of Despot Sratsimir and his wife, Kera Petritsa. A very important find is a black-and-white photograph from the beginning of the 20th century. It shows the remains of a large medieval fortress that existed in the northern part of present-day Kazanlak until 1916 when it was destroyed. After a detailed study, it turned out to be a typical attack-withstanding residential castle, which, judging by perfect analogies in the Balkans, was built in the first half of the 14th century. It can be safely argued that this was the fortified residence of the rulers of the Kran region in these times of trouble. The town of Kran itself might have also been on the territory of present-day Kazanlak or in its immediate vicinity.*

Keywords: *Kran; Second Bulgarian Empire; Aldimir; Byzantium; castle; fortress; Middle Ages; the Shishmans; the Terters; the Smiletses; appanage; feudalism.*

В последно време разгледах детайлно историята на Крънската област през Средновековието [Овчаров, Н. 2022]. За първи път тази територия е спомената в Дубровнишката грамота

* **Николай Овчаров** – професор, доктор на историческите науки, Национален археологически институт с музей при Българската академия на науките; България; @ aia_ira@abv.bg

на Иван II Асен (1218–1241), определила ясно границите на Българското царство в този период [Ильинский, Г. 1911, с. 13]. Държавата тогава се простира от Белград на северозапад и Адриатическото крайбрежие на запад до Северното Черноморие на изток и Солун, Димотика и Одрин на юг. Отбелязани са главните области (хори) на царството, като Карвунската, Скопската, Прилепската, Деволската. На юг от Стара планина е важният район на Загора, а именно там са двете съседни хори на Боруи (Стара Загора) и Крън.

Точните граници на Крънската хора още са спорен въпрос в българската историография. Някои учени я виждат в по-малки размери, обхващаща само долината на река Тунджа от нейните извори [Божилков, И., Гюзелев, В. 1999, с. 536]. Още от К. Иречек насам преобладава мнението, че Крънската хора от времето на Иван II Асен заема много по-голяма площ [Иречек, К. 1974, с. 267]. Най-общо това е значителната част от Подбалканските полета [Ников, П. 1938, с. 31–32]. Може би най-добре обхватът на Крънската хора е отбелязан у П. Коледаров, което е възприето от по-младите историци [Ракаджиева, Т. 2015, с. 103–121]. Видният историк вижда областта южно от Стара планина със земите по горното течение на река Тунджа до Сливен на изток. В нея влиза голямата част от Средна гора, а на запад Крънската хора обхваща района на средновековния град Копсис и достига до изворите на Стряма на запад [Коледаров, П. 1989, с. 80]. Както е известно, този важен център на Второто българско царство е успешно локализиран с останките от крепост над с. Анево край Сопот [Джамбов, И. 1991].

В изворите за Крънската област се говори най-често в последните десетилетия на XIII и в началото на XIV в. Това е време на граждански войни и междуособици, настанали поради насилствената смърт на цар Константин Тих Асен (1257–1277). След като на престола в Търновград бързо се сменят узурпаторите Ивайло и Иван Асен III, първенците избират за цар болярина от кумански произход Георги Тертер (1280–1292). Той обаче не може да се справи с вълните на монголо-татарското нашествие и накрая е принуден да отстъпи трона на средногорския аристократ Смилец (1292–1298).

Именно тогава изниква въпросът за владенията на този болярин и неговите братя Радослав и Войсил, защото той има пряко отношение към историята на Крънската хора. Ив. Божилков пише, че към края на XIII в. тези владения обхващат средногорската област между реките Стряма и Тунджа чак до Сливен. Тяхно средище е крепостта Копсис. Това полусамостоятелно средногорско княжество се намира в пограничната с Византия област и в края на XIII и началото на XIV в. играе изключително важна роля в българо-византийските отношения. Неговите владетели поддържат същевременно тесни връзки с хан Ногай от Златната орда и проявяват нескрити претенции към търновския престол. Същевременно са обвързани и с византийската политика, на целите на която често стават оръдия [Божилков, И., Гюзелев, В. 1999].

Както се вижда, отбелязаните граници на владенията на тримата братя съвпадат с очертаванията на Крънската хора от по-ранния етап. Очевидно те обхващат Подбалканските полета от изворите на Стряма в района на Клисура на изток до Сливен на запад заедно с ниските части на Средна гора на юг. Въпросът е какъв е статутът на тези владения и отношенията на господарите им с централната власт в Търновград?

Тук се намесва проблемът за навлизането на западната система на апанажа в правните норми на православните държави на Балканите през XIII–XV в. Първо Дж. Баркър, а после и Л. Максимович, показаха ясно, че в този период във Византия и останалите балкански страни бурно нахлуват феодални отношения от западен тип. До голяма степен това е свързано с Четвъртия кръстоносен поход, създаването на Латинската империя през 1204 г. и активното участие на западноевропейци в обществения живот на полуострова през следващите два века [Barker, J. 1971, p. 119 sq; Максимович, Л. 1973, с. 103].

Тези събития водят до сериозни промени в собствеността върху земята, които първо се забелязват във Византийската империя. При първите Палеолози през втората половина на XIII в. се наблюдава окончателен разпад на господствалата столетия темна система и преминаване към системата на апанажа. Става дума за цели области, давани за издръжка на императорските синове и други близки до династията родственици. Условието за бързото развитие на апанаж-

ната система се създават в края на XIII и началото на XIV в., за да достигне тя разцвет в средата на XIV в., в годините на голямата Гражданска война във Византия. За повечето византинисти феодалният характер на апанажа е във от съмнение и именно чрез него в древната империя се създава истинско феодално общество [Максимовић, Љ. 1973, с. 103, 123–130].

Френската дума „апанаж“ (apanage) произхожда от лат. словосъчетание ad (за) и panis (хляб). Под този термин се разбира територия, която даден владетел отделя от съществуващата административна система на държавата и предоставя за издръжка на членове от неговото семейство. По правило става дума за родственици от мъжки пол, но са възможни и изключения. Най-общо това са братя, синове, зетьове на монарха, които са родени след престолонаследника [Бояджиев, А. 2014].

По отношение на България въпросът за апанажа е поставен за първи път от Ив. Божилов, а по-късно е обобщен в известната му книга за династията на Асеневци [Божилов, И. 1985, с. 91–92, 120]. Той застъпва мнението, че повечето от високопоставените господари, управлявали различни области (например Видинската) между XII–XIV в., са държатели на апанажи по подобие на западноевропейските страни. Според него възходът на апанажа като форма на управление е след втората половина на XIV в., но предпоставките за появата му се крият векове по-рано.

Темата е продължена от Г. Николов, който вижда още през XIII в. появата на някои от ранните форми на апанажния модел в България [Николов, Г. 2007, с. 17–22]. Той е прилаган, като са обособявани отделни владения, най-често разположени периферно спрямо политическия център на държавата. Създаването на такива „буферни“ територии цели защитата на държавата и предотвратяването на външни военни набези. Друг мотив е възпирането на претенции на различни родственици към престола и пресичане на зараждащи се вътрешни междуособици за завземане на властта. Целите на владетелите са за засилване на тяхната власт, постигане на икономически просперитет, възход на страната, съхраняване на единството. В по-голяма част от случаите те не само не са постигнати, а точно обратното – развиват се политически сепаратизъм и феодално дробене. А в един по-късен етап се стига до разпад на държавно-политическата формация [Николов, Г. 2005, с. 71–77; Николов, Г. 2011].

Владетелите на апанажните области имат ограничени възможности за намеса в централното управление на Българското царство. В сравнение с назначаваните от централната власт провинциални и градски управители те обаче притежават много повече правомощия в областните си владения. И все пак не се ползвали с абсолютна автономия, а са зависими от надарилия ги владетел и управляват от негово име. Предоставената територия не е тяхна собственост, поради което не могат да я предават по наследство [Максимовић, Љ. 1973, с. 106; Бояджиев, А. 2014].

В течение на XIII–XIV в. Крънската област постепенно се превръща в апанаж. В това отношение най-ясен е Ив. Божилов. Той е категоричен, че „там не бива да се търсят родовите владения на различни представители на българската феодална аристокрация. Крън трябва да се разглежда като апанажно владение, което българските царе са давали на някои от своите най-близки родственици“ [Божилов, И. 1985, с. 138].

Очевидно тези процеси кристализират в последните десетилетия на XIII в. Преди Смилец да стане цар, обхващащата Подбалканските полета област изглежда още представлява някогашната централизирана и пряко подчинена на Търновград Крънска хора, а той може би е неин управител. Нещата се променят при неговото царуване. Явно Смилец дава областта като апанаж на братята си, което се вижда в описаните от Георги Пахимер събития през следващите години, когато Радослав и Войсил непрекъснато се борят да задържат територията, простираща се между Стилбнос (Сливен) и Копсис край Сопот, в центъра на която се намира Крън [ГИБИ, X, 1980, с. 190–191, 208–209, 221, 223, 225–227].

В науката се спори дали за получаване на апанаж е необходима определена дворцова титла. В своето голямо изследване върху най-високата титла през XIII–XIV в. във Византийската империя – тази на деспота, Б. Ферянчич заключава, че тя не е директно свързана с апанажа.

Същото се отнася и за владетелските дворове на България и Сърбия [Ферјанчић, Б. 1960, с. 205–208]. Предвид обаче на факта, че това достойнство е давано най-вече на преките родственици на владетеля, много често самите деспоти се оказват „апанажници” [Максимовић, Љ. 1973, с. 106]. Напоследък някои млади изследователи отново търсят по-пряка връзка между деспотската титла и апанажните владения [Бояджиев, А. 2014].

Изворите показват, че и двамата братя на цар Смилец притежават високи титли. Радослав е „севастократор на българите“ и е получил титлата очевидно от брат си [ГИБИ, X, 1980, с. 190]. Според сведенията на Йоан Кантакузин Войсил става „деспот на Мизия“, т. е. на България [ГИБИ, X, 1980, с. 225, 248]. Очевидно като високопоставени аристократи те имат пълните основания да претендират за апанаж в бившата Крънска хора.

В самия край на XIII в. обаче за това владение се появява друг претендент. И то не кой да е, а самият брат на предишния цар Георги I Тертер – Алдимир Тертер. Според последните изследвания той се установява трайно в българската столица около 1298 г., повикан от овдовялата съпруга на цар Смилец, известна от византийските летописи като Смилцена. Преди това той вероятно е имал завидна военна кариера на север от Дунав [Павлов, П. 2005; Овчаров, Н. 2022].

Този въпрос е свързан пряко със собствеността върху Крънската област, защото тя е дадена на Алдимир като апанаж. У Георги Пахимер ясно следват едно след друго получаването от него на деспотска титла и придобиването на тази територия. Именно след като е почетен с деспотство, той „владееше самостоятелно при Крън“. На друго място летописецът го определя като „управител на Крън“ [ГИБИ, X, 1980, с. 191, 200].

Очевидно става дума за земите на голямото апанажно владение на братята на цар Смилец, обхващало всички Подбалкански полета между Сливен и Клисура. Центърът на неговото управление обаче се премества във важния Крън. Въпреки това не е изключено то да е обхваща цялата предишна Крънска хора, защото братята Радослав и Войсил са принудени да емигрират във Византия. Така титлата „деспот“ напълно приляга на Алдимир, макар скоро той да е принуден да брани новите си владения.

Смяната в управлението на Крънската област води до цяла война между царските династии на Тертери и Смилецови. Междувременно в Търновград става поредната смяна и на престола встъпва синът на Георги I Тертер – цар Теодор Светослав (1300–1322). Вследствие на тези събития Смилцена и нейният малолетен син Иван Смилец се озовават в Крън при деспот Алдимир [ГИБИ, X, 1980, с. 190–191].

В империята тогава се установяват претендентите за българския трон Михаил, син на цар Константин Тих Асен, избягалият през 1280 г. Иван III Асен, както и отстранените от Теодор Светослав братя на Смилец – Радослав и Войсил [ГИБИ, X, 1980, с. 190]. Пръв поема с ромейска войска към България потомъкът на Константин Тих Асен, но походът му търпи пълен провал. Следва атаката на севастократор Радослав, описана доста подробно от Георги Пахимер [ГИБИ, X, 1980, с. 190].

Тя е насочена директно срещу Крън и намиращия се там заедно със Смилцена и Иван Смилец деспот Алдимир. Хронистът е категоричен, че става голямо сражение, в което пред стените на Крън Алдимир разгромява войската на Радослав Смилец. На пръв поглед военният сблъсък между двамата е само за оспорваното апанажно владение в Подбалканските полета. Със своите отряди деспот Алдимир обаче се явява преден пост на Българското царство и след победата изпраща 13 пленени ромейски аристократи на Теодор Светослав в Търновград. По-късно царят ги разменя за държания като заложник във Византия свой баща Георги I Тертер.

Деспотът обаче залавя и ослепява севастократор Радослав. Във Византия ослепяването, както и кастрирането или отрязването на носа е смятано за най-надеждно и „хуманно“ средство за гарантиране на прекратяването на всякакви претенции върху имперската или друг вид власт. Това е често използван способ на политическа борба, при която не се стига до крайното средство – убийството [Rautman, M. 2006, p. 30]. Няма съмнение, че по този начин деспот

Алдимир иска да лиши севастократор Радослав от възможност да си върне апанажа в Подбалканските полета.

През следващите години създалят се съюз между цар Теодор Светослав и деспот Алдимир укрепва въпреки всички опити на император Андроник II Палеолог да го разбие. За да осуети съвместните действия на двамата българи, той изпраща при деспота парламентъори, надявайки се и на влиянието на неговата тъща, Смилецовата вдовица. Василевсът се опитва да спечели на своя страна Алдимир и щедро му обещава на нови владения. Усилията на императора обаче удрят на камък. „Положението беше много тежко и лошо заради Светослав, защото Алдимир мина на негова страна“ – оплаква се Георги Пахимер [ГИБИ, X, 1980, с. 201].

В резултат на осъществения тесен съюз между цар Теодор Светослав и деспот Алдимир след близо полувековна дефанзивна политика спрямо Византия през 1303–1304 г. обединените български войски преминават в настъпление за отвоюване на Загора, Северна Тракия и южночерноморските градове. Завладени са редица крепости южно от Стара планина. Повечето от укрепленията са превземани със сила, а други се предават доброволно след споразумение [Божилков, И., Гюзелев, В. 1999, pass.].

Деспот Алдимир има пряка полза от това настъпление. Неговите и без това големи владения в Подбалканските полета се разширяват на изток и югоизток до важните и „най-хубави“ крепости Ямбол и Лардея (край Карнобат). Хронистът не оставя съмнение, че те влизат в голямата апанажна област под контрола на брата на Георги I Тертер. Той пише как „по-рано [Теодор Светослав] бе отнел [крепостите Ямбол и Лардея] от ромеите и ги бе дал на чичо си Алдимир“ [ГИБИ, X, 1980, с. 210].

Приемаше се, че настъплението е под общото командване на цар Теодор Светослав, но без той да участва пряко. Всъщност Георги Пахимер сочи ясно прекия командващ на войските. След като отбелязва, че Алдимир минава твърдо на страната на българския цар, хронистът пише как деспотът настъпва на юг, а „императорът беше в безизходно положение и бързаше да спре напредването му, понеже се опустошаваха крепостите край Хемус (Стара планина – Н. О.)“. След като превземат „Ктения (до дн. с. Лозарево, Бургаски окръг) и Русокастро (20 км източно от Бургас), и твърде много други [укрепления]“, победоносните български войски излизат на Черно море. Там са обсадени Месемврия (Несебър), Анхиало, Созопол и на юг се достига чак до Агатопол (Ахтопол) [ГИБИ, X, 1980, с. 201].

Воденето на войната срещу българите е поверено на престолонаследника и съимператор на Андроник II Палеолог – Михаил IX – и на протостратора Михаил Глава Тарханиот. Те мобилизират всички западни войски на империята, а тактическото командване е дадено на българския ренегат Войсил, най-малкият брат на Смилец и Радослав. Така в ранното лято на 1304 г. северно от Созопол на р. Скафида (дн. Факийска река) се сблъскват двете армии, водени от Войсил и вероятно от Алдимир Тертер. Битката завършва с пълен разгром на ромеите, а българите ги преследват към Одрин, избивайки мнозина от тях. Превзети са Созопол с други градове по Южното Черноморие [Божилков, И., Гюзелев, В. 1999, pass.].

В сражението при Скафида един срещу друг се изправят двамата претенденти за Крънската област – последният от Смилецови – Войсил, и настоящият ѝ притежател – деспот Алдимир. Братът на Георги I Тертер завоюва крайбрежните градове са своя племенник и съюзерен Теодор Светослав, но по този начин закрепява властта си в своето обширно апанажно владение на юг от Стара планина. Именно то е прекият залог и стимул в схватката между двамата високопоставени български аристократи. И това отлично се вижда в последвалите действия на ромеите.

След разгрома при Скафида младият император Михаил IX Палеолог полага неимоверни усилия да събере нови войски. Прехвърлени са части от Мала Азия, а за заплати на войниците са насечени на монети много златни и сребърни предмети от личното императорско съкровище. По този начин според Пахимер е мобилизирана „армия от няколко хиляди души“. На 23 август 1304 г. тази войска нахлува в Романия (Загора и Подбалканските полета) и подлага на опустошение („превърнал в мизийска плячка“) земите от Сливен до Копсис, т. е. Крънската

област. Георги Пахимер изрично съобщава, че по този начин е ударен Алдимир [ГИБИ, X, 1980, с. 206].

Въпреки този набег младият император Михаил IX Палеолог продължава да е в отбранителна позиция. Византийският хронист пише, че той се изтегля от Крънската област и се разполага край Одрин. Оттам „от една страна, нападаше Алдимир, а от друга, доколкото можеше, задържаше устрема на Светослав“. Единственият изход за ромеите е да разбият българския съюз, противопоставяйки чичо и племенник един на друг. И те успяват да сторят това, което се оказва фатално за господаря на Крън.

Изглежда, че Теодор Светослав отдавна се безпокои от нарастващата мощ на деспот Алдимир. Според изследвани в Западна Европа подобни процеси „апанажниците“ в крайна сметка се обръщат срещу централната власт, стремяйки се към по-голяма самостоятелност. Обикновено те не могат да бъдат напълно независими и затова търсят нов съюзен. В случая това е старшият император Андроник II Палеолог. Георги Пахимер свидетелства, че деспот Алдимир праща в Константинопол своята тъща Смилцена за преговори, „защото клонеше на страната на императора“.

Именно това е причината през пролетта и лятото на 1305 г. цар Теодор Светослав да нанесе превантивен удар. Първо той си взема обратно отстъпените преди година Ямбол и Лардея, а после навлиза в изконните земи на Крънската област. „Светослав, влачейки и мъкнейки всичко, плякосваше подвластните на Алдимир земи, като с нищо друго не се оправдаваше, освен дето го обвиняваше, че клони към императора“ [ГИБИ, X, 1980, с. 210].

Това са и последните думи на хронистите за Алдимир, след което той изчезва от историческата сцена. Според някои изследователи не е изключено самовластният деспот да е убит по заповед на своя племенник, чиято политика на „твърдата ръка“ е добре известна [Павлов, П. 2005]. През 1306 г. цар Теодор Светослав сключва траен мир с империята, който узаконява териториалните придобивки на царството на юг от Стара планина. Стабилизирайки и централизирайки България, той постига траен мир, продължил до кончината му през 1322 г. Очевидно през този дълъг период Крънската хора е директно подчинена на Търновград.

Битката за Крънската апанажна област въобще не приключва в съдбоносната 1305 г. Семейството на деспот Алдимир емигрира в чужбина, като повече не се завръща в България [Ovcharov, N. 1997, pp. 130–142]. Подбалканските полета отново се намират под централната власт в Търновград. Остава обаче най-малкият от братята Смилец – Войсил, който не е изоставил претенциите си към апетитната територия.

Въпреки поражението при Скафида той прави нелоша военна кариера във византийската армия, командвайки главно частите на аланите и туркопулите. След драматичните събития от началото на XIV в. Войсил за дълго изчезва от историческата сцена, за да се появи отново към 1320 г. в края на дългото управление на цар Теодор Светослав. Тогава вече назрява предстоящата схватка за трона на империята между стария император Андроник II Палеолог и неговия внук Андроник III Палеолог, която през 1321–1328 г. ще прерасне в открита гражданска война. Тези събития вече са отразени в историята на продължителя на Георги Пахимер – хронистът и бъдещ василевс Йоан Кантакузин.

Войсил взема страната на стария император, а междуременно през 1322 г. умира Теодор Светослав и на българския престол се възкачва синът му Георги II Тертер (1322–1323). Следва кратка българо-византийска война, в която българските войски завземат Пловдив и опустошават околностите на Одрин. После обаче са отблъснати и след неочакваната смърт на Георги II Тертер през 1323 г. империята присъединява отнетата от Теодор Светослав спорна територия между Несебър и Сливен, а тя граничи непосредствено с Крънската област, за която Войсил никога не забравя.

Йоан Кантакузин описва много подробно неговата реакция. Първо Андроник II Палеолог назначава началници на крепостите в завладения район между Несебър и Сливен. Веднага след това „Войсил, брат на предишния цар на мизите (българите – Н. О.), който бе беглец при ромеите, когато узна за смъртта на царя на мизите (Георги II Тертер – Н. О.), се върна и сам

си подчини останалите градове на Мизия между Стилбнос (Сливен) и Копсис, които му се подчиниха доброволно поради племенната общност. Същевременно той извести с пратеници императора, че и той, и съпровождащата го войска, ще му бъдат подчинени. И императорът нареди да се нарича деспот на Мизия“ [ГИБИ, X, 1980, с. 223].

Едва ли може да се намери по-точен пасаж, представящ даването на апанаж и поднасянето на феодална клетва! Войсил сам участва в завладяването на Крънската област, която някога е владение на неговите братя. След това той се заклева във вярност на императора от свое име и от името на своите васали. Василевсът приема клетвата, преотстъпва му земите и го издига в деспотско достойнство. А по-горе се видя пряката връзка между тази титла и предоставянето на апанажно владение.

През същата, 1323 г. деспот Войсил участва покорно съобразно задълженията си пред своя сюзерен в продължилата дълго време обсада на Пловдив срещу своите български съотечественици. А пак през тази година в България се осъществява важна промяна. На престола в Търновград се възкачва владетелят на Видинския апанаж и син на деспот Срацимир – Михаил III Шишман (1323–1330). На власт идва последната династия на Второто царство – тази на Шишмановци [ГИБИ, X, 1980, с. 224].

Новият цар реагира незабавно и с голяма войска обсажда градовете на юг от Стара планина, които са превзети от ромеите след внезапната смърт на Георги II Тертер. И тук отново се появява Войсил, призован като верен васал от император Андроник III Палеолог за общ отпор срещу българите. Василевсът му заповядва „да се върне в земите си“, т. е. в Крънската област, и да приготви войската си за сражение. Косвено се разбира за обхвата на това апанажно владение, защото деспотът успява да събере за кратко време 3000 отбрани бойци [ГИБИ, X, 1980, с. 226].

Акцията на двамата обаче не се осъществява и Андроник III Палеолог е принуден да се оттегли към Одрин, изоставяйки своя васал. Пътят пред цар Михаил III Шишман е отворен, той превзема обсадените крепости и деблокира българските защитници на Пловдив след четиримесечната ромейска обсада. Макар поради недоглеждане малко по-късно този град да е овладян от византийците, военната инициатива е вече изцяло в ръцете на българския цар. И той насочва цялата си мощ срещу деспот Войсил и неговата област.

„След това Михаил, царят на мизите, – пише Йоан Кантакузин – изпрати войска и като го обсади, притисна здраво Войсил, който владееше Копсис и четири други крепости. В продължение на година и повече Войсил се съпротивляваше силно във войната, понеже и императорът му помагаше с пари, конница и пехота. След това, като видя, че подчинените му проявяват симпатия към Михаил поради непрекъснатите нападения и понеже бяха откъснати отвсякъде от продоволствие, изостави ги и дойде при императора. А те заедно с крепостите се предадоха на Михаил“ [ГИБИ, X, 1980, с. 227].

Така злощастно приключва второто управление на последния Смилец в Крънската апанажна област. Заел този важен плацдарм, българският цар разорява византийските територии в Тракия чак до Егейско море. Андроник III е почти обсаден в Димотика и в безсилието си предлага пряк рицарски двубой на Михаил III Шишман, който царят отхвърля с присмех.

Днес може да гадаем кои са последните четири крепости на Войсил, но вероятно сред тях е и Крън. Така българският цар трайно присъединява към държавата Подбалканските полета заедно с двата главни града – Крън и Копсис. Войсил Смилец вече никога не се завръща по тези места. Йоан Кантакузин споменава още веднъж за „деспота на мизите“ през 1328 г., когато той води ромейски войски някъде из Вардарска Македония [ГИБИ, X, 1980, с. 248].

Историята на Крънската област не свършва с епичната схватка на династиите Тертер и Смилец за нея. Цар Михаил III Шишман си поставя амбициозната цел да направи отново България хегемон на Балканите, но на 28 юли 1330 г. войската му е разгромена от сърбите, а самият той – убит. Следва тежка политическа криза, от която ромеите не пропускат да се възползват и отново отнемат спорните градове в Тракия и Южното Черноморие [ГИБИ, X, 1980, с. 266].

Според хрониста Никифор Григора падат и много крепости южно от Стара планина, като не е изключено да е пострадала и Крънската област [ГИБИ, XI, 1983, с. 161].

Междусобиците приключват с възцаряването на деспот Иван Александър Асен, управител на Ловеч и племенник на цар Михаил III Шишман Асен. Новият български цар (1331–1371) енергично се разправя с опозицията, стяга войската и на 18 юли 1332 г. разгромява ромеите при Русокастро. В резултат на победата трайно са върнати териториите между Тунджа и Черно море, а опасността за Подбалканските полета е отстранена. Царството навлиза в няколко десетилетия мир [Овчаров, Н. 2017 а].

Именно тук се появява последното историческо сведение, касаещо Крънската апанажна област. Става дума за писмо на римския папа Бенедикт XII до майката на цар Иван Александър Кераца Петрица от 13 юли 1337 г., в което я нарича „херцогиня (т. е. деспотица – Н. О.) на Крън“ (Petrisse ducisse Carnonen). Документът е издаден от нашия голям историк Ив. Дуйчев, който приема категорично, че става дума за средновековния град Крън [Дуйчев, И. 1937, с. 205–210]. Това мнение е прието добре в българската и чуждата историография [Бурмов, А. 1948, с. 168–171; Божилов, И. 1985, с. 137–138; Пурковић, М. 1975, с. 27]. Направените напоследък опити споменатият в писмото град да се идентифицира с Карвуна не звучат убедително [Николов-Зиков, П. 2012, с. 14–32].

Това сведение свидетелства, че Крънската апанажна област вече се намира във владение на хора от новата владетелска династия на Шишмановци [Овчаров, Н. 2017]. Кераца Петрица е сестра на цар Михаил III Шишман и дъщеря на основателя на династията, деспот Шишман I, и на неизвестна по име внучка на Иван II Асен. Тя е свързана родствено с владетелската династия на Тертерите като втора братовчедка на цар Теодор Светослав. Основателят на династията на Шишмановци е с благороден произход и вероятно с куманско потекло. Той също е свързан с династията на Асеневци и получава титлата „деспот“ около 1270 г. при управлението на цар Константин Тих Асен. Като такъв управлява полунезависимото княжество около Видин.

Влиятелен е и бащата на цар Иван Александър Асен – деспот Срацимир. Този род се появява на историческата сцена през втората половина на XIII в. чрез братята Срацимир, Димитър, Радослав и Самуил, издигнали се по време на династията на Тертерите. Бракът на Срацимир с Кераца Петрица е сключен към края на столетието и се предполага, че той получава деспотска титла от цар Теодор Светослав. Ето защо неговата съпруга е названа в писмото на папата „херцогиня“, т. е. „деспотица“, тъй като по принцип жените в йерархията на православните стани на Балканите не могат да притежават такава титла [Божилов, И. 1985, с. 138]. Случаят е аналогичен с този на Марина Смилец, която е наричана „деспотица“ заради титлата на своя мъж Алдимир Тертер.

В хода на направените разсъждения може да се каже, че същински владетел на Крънската апанажна област е деспот Срацимир [Божилов, И. 1985, с. 138]. Но това означава, че той може би получава това владение, веднага след като деспот Алдимир е бил отстранен, а роднините му прогонени от България. И, макар да не е отразено от хронистите, вероятно той го брани от атаките на Войсил Смилец при краткото царуване на Георги II Тертер!

С това се изчерпват преките данни за Крънската област през XIV в. Със сигурност тя остава в границите на Българското царство до османското завоевание на неговите южни области през 1369–1372 г. [Овчаров, Н. 2022]. Няма как да знаем дали е продължила да бъде апанаж на някой от рода на Шишмановци след смъртта на деспот Срацимир и деспотица Кера Петрица. Твърде вероятно е това да се е случило с оглед развитието на събитията на Балканите.

Защото към средата на XIV в. процесите на феодализация и децентрализация се засилват във всички държави на полуострова. За това способстват особено двете последователни граждански войни в империята през 1321–1328 г. и през 1341–1347 г. В тях враждуващите страни използват системата на апанажите, за да привличат на своя страна съмишленици. Ето защо през 40–50-те години на столетието цялата територия на Византийската империя е буквално покрита с апанажи [Максимовић, Љ. с. 142]. Същата картина се наблюдава в съседните страни – Сърбия и България.

Напоследък се появяват все повече исторически и археологически доказателства за феодализацията на Балканите през този период. В мъжкия аристократичен костюм стават задължителни т. нар. „златни“ рицарски колани – мода, намерила отличен прием в България през XIV в. Примери за тези атрибути се виждат на всички запазени портрети на български аристократи от тази епоха (църквите в Станичене, Долна Каменица, Калотина, Земен и др.). Те са част и от повечето открити болярски съкровища, като тези от Никопол, Дружба и др. Сребърните позлатени мъжки колани са неизменна част и от десетките малки съкровища от втората половина на XIV в., заровени от варненски боляри при бягството им към Влашко [Павлова, В. 2004, с. 7].

Вече е напълно доказано, че това са мъжки рангови отличия, връчвани на заслужилите благородници от царя подобно на посвещаването на рицари в Западна Европа. През VIII в. Карл Велики за първи път тържествено опасва своя 13-годишен син Людовик. Този германски обичай ляга в основата на средновековното посвещаване в рицарство. Официалното наименование на процедурата е „поставяне на воински пояс“ (cingulum militare). В западноевропейските страни рицарските колани са особено популярни между 1340 и 1410 г., когато се носят върху доспехите и издават достойнството на притежателите им.

Същата практика е описана в чл. 48 от Законника на сръбския владетел Стефан Душан (1331–1355). Там се подчертава, че ранговете колани са връчвани лично от него и се предават по наследство на най-големия син, наследявал „бацината“ (т. е. феодалната собственост) [Бубало, Ђ. 2010, с. 85]. Тези отличия са поръчвани и от българските владетели със стотици в западни бижутерски ателиета, като тези във Венеция, Дубровник и други градски центрове. Вече през втората половина на XIV в. е възможно и организирането на местно производство [Павлова, В. 2004 а, с. 172–173].

В средновековните документи са описани и други западни рицарски моди на Балканите като връчването от владетеля на благородника на наметало, предавано после на старшия син. Западен рицарски обичай е и подаряването от сюзерена на сребърна чаша за пиене на вино. Подобни декорирани с орнаменти и образи предмети са намерени в българските съкровища от XIV в., открити в Никопол, Дружба, Шумен, Черковна и др. Всички те са изработени в западноевропейски ателиета [Овчаров, Н. 2006, с. 229–230].

До голяма степен същите изводи могат да се направят и относно дамската мода през XIV в. Сръбската изследователка Др. Павлович подчертава: „Без никакво съмнение, споменатите предмети (дрехи, наушници, обеци, диадеми и др. – Н. О.) дават характеристика за благородството и имат социална конотация. С тяхна помощ представените личности подчертават своя статут в обществото, т. е. принадлежността си към привилегирания социален слой“ [Павлович, Д. 2019, с. 14].

Очевидно някои от дамските накити имат рангов феодален характер. Част от тези бижута се откриват в разкритите некрополи от епохата. Други пък се намират в доста многобройните български съкровища от втората половина на XIV в. (Никопол, Дружба, Черковна, Долище и други села край Варна), укрити набързо при задаващите се тогава драматични събития в страната. В повечето случаи там са сложени най-ценните накити на едно болярско семейство. За мъжа това са позлатеният колан и сребърната чаша, дарени му лично от царя, а за жената – най-вече масивните сребърни позлатени или златни наушници [Павлова, В. 2004, с. 10–18].

Разбира се, най-добре се долавят процесите на феодализация в архитектурата. Съобразно господстващата до XII в. на Балканите византийска административна система по-големите градове имат вътрешни укрепления за последна защита на бранителите при превземането им. В тях се откриват малко сгради, главно складове за храни и боеприпаси, както и задължителна цистерна за питейна вода. Тези фортификационни съоръжения не са предназначени за постоянно обитаване, а в мирно време са поддържани единствено от немногоброен гарнизон.

С напредването на феодализацията във вътрешните укрепления се появяват нови постройки, свързани с бита на високопоставени лица, живеещи вече постоянно там. У нас тази тенденция е засвидетелствана отлично в Източните Родопи, където години наред се провеждат планови разкопки на средновековните крепости. Става дума за твърдините Устра, Вишеград

и Башево, където са регистрирани долепени отвътре до стената жилищни сгради на няколко етажа. И при трите крепости има една изъвена масивна отбранителна кула за последна защита. Ако при тях тя е свързана с крепостната стена, то в твърдината при с. Гугутка става дума за класическа свободностояща кула с огромни размери (11/9 м) [Овчаров, Н., Коджаманова, Д. 2003, с. 69–71].

Самостоятелната отбранителна кула в късносредновековния град на Балканите е елемент, който със сигурност е зает от западноевропейската фортификация. Ето защо в научната литература това укрепление се обозначава обикновено с френския термин *donjon* или английския *keep*. Такива самостоятелни кули са с много по-големи размери и практически представляват самостоятелни звена в отбраната. Те са доста по-високи от останалите, а във вътрешността им има няколко етажа, на които се разполагат жилищни стаи, складове, и в подземие – автономно водохранилище. Задачата на донجونите е била да осигурят всичко необходимо за продължителна защита на бранителите [Gondoin, S. 2005, pp. 103–104].

По този начин в края на XIII и първата половина на XIV в. на Балканите се появяват истински укрепени феодални резиденции. Такива могат да бъдат както преустроените вътрешни укрепления, така и намиращи се извън градовете замъци. Класически пример за такава резиденция е крепостта Питион или Емпитион, отстояща на 15 км от големия византийски град Димотика в Източна Тракия. Тя е построена през 1330–1340 г. за резиденция на богатия земевладелец Йоан Кантакузин, станал по-късно император след тежка гражданска война. Замъкът Питион представлява сложен комплекс от мощно защитеното вътрешно жилищно ядро, охранявано от неголяма външна крепост, от която днес са оцелели няколко участъка между къщите на едноименното съвременно село. Вероятно в нея през XIV в. се намират жилищата на прислугата и охраняващите войници от гарнизона [Λαδύκη, Σ. 2012].

Ромеите сами подчертават отличието на Питион от по-ранните защитни укрепления. Когато споменава за него, Никифор Григора пише, че „император Кантакузин го укрепил, като изразходвал много средства, и направил всичко, за да го благоустрои. Той създал от него нещо като своя съкровищница, като го защитил със силен гарнизон“ [ГИБИ, XI, 1983, с. 182].

В това отношение е много интересен примерът с Крънската област. Днес съществуват доста опити за локализация на главния град Крън, като два от тях са по-сериозни [Кънчев, Г. 2019, с. 41–48]. Единият определя града в местността „Калето“ край днешния гр. Крън [Попов, А. 1982, с. 61–67], а другият – в местността „Бузово кале“ до с. Бузовград [Революционно откритие:..., 2017]. И двете локации са много близо до съвременния Казанлък – на по 5 км съответно северно и южно от него. Но и в двата случая проучените по тези места древни крепости имат една слабост – относително слабо е представен с материали периодът на Второто българско царство – XIII–XIV в. Това ги определя по-скоро като военни укрепления.

В същото време в непосредствена близост до сегашния град се разкриват останките на доста развити средновековни селища с некрополи от XII–XIV в. Очевидно освен военните твърдини на територията на и около днешния Казанлък има неукрепени селища, където живее населението в мирно време. Така по всяка вероятност под топонима „Крън“ през Средновековието се разбира цялата агломерация от селища, развили се в този участък от Казанлъшката долина. Затова е твърде важен паралелът със ситуацията в Източните Родопи и долината на р. Арда, където средновековните селища са отлично проучени по археологически път [Овчаров, Н., Коджаманова, Д. 2003, с. 14, 20–22, 63–65; Овчаров Н. и колектив, 2021, с. 133–134].

Но все пак – къде е средновековният Крън, споменат за първи път от арабския географ Мохамед Ал-Идриси през XII в., а по-късно от византийските автори Никита Хониат, Теодор Скутариот, Мануил Фил, Георги Пахимер? Напоследък се появи хипотезата на проф. Иван Т. Иванов и д-р Мариана Минкова, че средновековният Крън се намира в северната част на днешния Казанлък. Тя се основава главно върху езикови и исторически аргументи, като е направен цялостен лингвистичен анализ на името на сегашния град и неговата възможна връзка с това на средновековния Крън [Иванов, И., Минкова, М. 2013, с. 173–184; Иванов, И., Минкова, М. 2018].

Авторите не пропускат в изследването си една чернобяла снимка, направена преди повече от век от краеведа Иван Енчев-Видю. На нея ясно се виждат високо запазените останки от голямо средновековно укрепление, което за съжаление е напълно разрушено през 1916 г. Според Ив. Иванов и М. Минкова турците го наричат Къзанкуле или Крънската кула по тяхната хипотеза за името на града. Днес като отзвук от тази далечна епоха е останала старата казанлъшка фамилия Казънкулеви.

Българите обаче винаги именуваха укреплението Кулата или Бялата кула, откъдето идва названието на най-старата християнска махала на Казанлък – Куленската. Макар и на 110 години, чернобялата снимка дава невероятно ценна информация. По това изображение и по два запазени кадастърни плана на Казанлък от началото на XX в. се установява, че основата на фортификационното съоръжение е с размери 8.60/ 9 м, или площ от близо 80 кв.м. Запазената височина на сградата е 10–12 м, но със сигурност нагоре е имало още 5–7 м. Според разпределението на прозорците е ясно, че в 1916 г. са съхранени три етажа, но се предполагат още два нагоре и един подземен, където е разположено автономно водохранилище.

Според редица архитектурни особености, като начина на градеж (ломен камък със скрита система сантрачи), оформянето на прозорците с декоративни тухлени арки, издигането на входа на близо 2 м височина от повърхността и др. Без съмнение Бялата кула е строена през XIV в. С тези детайли тя се отнася към цяла група интересни фортификационни съоръжения, издигнати на Балканите през епохата и свързани с ускорения процес на феодализация.

Става дума именно за изграждането на класически феодални замъци, които могат да се намират във вътрешността на градовете или извън тях. Това строителство е предизвикано от създаването на множество апанажи и от борбата на отделните господари за тях – процес, сходен на синхронните тенденции в Западна Европа.

Бялата кула от Казанлък има редица аналогии от XIV в. у нас и в съседните страни. Такива са например споменатият замък на Йоан Кантакузин Питион до Димотика, крепостта Вукелон при с. Маточина, Свиленградско, Пирковата кула в Кюстендил. Разкрити по археологически път са няколко укрепления в Източните Родопи, като Устра, Вишеград и Башево. Добри паралели са вътрешните замъци на сръбските градове Козник, Сталач, Вршац, Звечан и др. Като важни аналогии могат да се посочат и манастирските замъци на метосите на големите атонски обители на Халкидическия полуостров, като Круна, Сани, Орфано, Мариана и др. [Овчаров, Н. 2022].

От тези обширни сравнения става ясно, че съществувало до 1916 г. средновековно укрепление в северната част на Казанлък далеч не е някаква обикновена кула. Това е жилищен замък, построен най-вероятно още в началото на XIV в. по времето на деспот Алдимир. Днес е трудно да се потвърди или отрече хипотезата, че самият град Крън се е намирал на територията на днешния Казанлък. Сигурно е обаче, че там е имало укрепена резиденция, обитавана от управителите на областта.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Божилков, И. 1985 – И. Божилков, И. Фамилията на Асеневици (1186–1460). Просопография и генеалогия. София, 1985. [I. Bozhilov, I. Familiyata na Asenevtsi (1186–1460). Prosopografia i genealogia. Sofia, 1985].

Божилков, И., Гюзелев, В. 1999 – И. Божилков, В. Гюзелев. История на средновековна България. София, 1999. < <https://chitanka.info> > text > 30003-istorija-na-bylgarija. [I. Bozhilov, V. Gyuzelev. Istoria na srednovekovna Balgaria. Sofia, 1999. < <https://chitanka.info> > text > 30003-istorija-na-bylgarija].

Бояджиев, А. 2014 – А. Бояджиев. Очерк за Бдин при управлението на цар Иван Срацимир. Възход от апанаж до самостоятелно царство. – Годишник на департамент „История“: 2010–2011, V–VI. София, 2014.

Бубало, Ђ. 2010 – Ђ. Бубало. Душанов законик. Београд, 2010. [Ђ. Bubalo. Dushanov zakonik. Beograd, 2010].

Бурмов, А. 1948 – А. Бурмов. Към историята на Крънската област. – Годишник на Български библиографски институт, 1948, Т. I. [A. Burmov. Kam istoriyata na Kranskata oblast. – Godishnik na Balgarski bibliografski institut, 1948, T. I.].

ГИБИ, X, 1980 – Гръцки извори за българската история. Т. X. София, 1980. [Gratski izvori za balgarskata istoriya. T. X. Sofia, 1980].

ГИБИ, XI, 1983 – Гръцки извори за българската история, XI. София, 1983. [Gratski izvori za balgarskata istoriya. T. XI. Sofia, 1983].

Джамбов, И. 1991 – И. Джамбов. Средновековната крепост при гр. Сопот. София, 1991. [I. Dzhambov. Srednovekovnata krepост pri gr. Sopot. Sofia, 1991].

Дуйчев, И. 1937 – И. Дуйчев. Неиздадено писмо на папа Бенедикт XII да майката на цар Иван Александра. – Известия на историческото дружество във София, 1937, Т. XIV/XV. [I. Duychev. Neizdadeno pismo na papa Benedikt XII da maykata na tsar Ivan Aleksandra. – Izvestia na istoricheskoto druzhestvo va Sofia, 1937, T. XIV/XV].

Ильинский, Г. 1911 – Г. Ильинский. Грамоты болгарских царей. Москва, 1911. [G. P'inskiy. Gramoty bolgarskikh tsarey. Moskva, 1911].

Иречек, К. 1974 – К. Иречек. Пътувания по България. София, 1974. [K. Irechek. Patuvaniya po Bulgariya. Sofia, 1974].

Коледаров, П. 1989 – П. Коледаров. Политическа география на средновековната българска държава. Ч. II. София, 1989. [P. Koledarov. Politicheska geografija na srednovekovnata balgarska darzhava. Ch. II. Sofia, 1989].

Кънчев, Г. 2019 – Г. Кънчев. За възможното местоположението на Крънската крепост. – Сб. XV национални студентски четения „Европейско културно-историческо наследство“. Пловдив, 2019. [G. Kanchev. Za vazmozhnoto mestopolozhenieto na Kranskata krepост. – Sb. XV natsionalni studentski chetenia „Evropeysko kulturno-istoricheskо nasledstvo“. Plovdiv, 2019].

Максимовић, Љ. 1973 – Љ. Максимовић. Генезис и характер апанажа у Византији. – Зборник радова Византолошког института, т. 14–15, Београд, 1973. [Љ. Maksimoviћ. Genezis i karakter apanzha u Vizantiji. – Zbornik radova Vizantoloshkog instituta, t. 14–15, Beograd, 1973].

Ников, П. 1938. – П. Ников. Из историята на Подбалканската област. – Родина, 1938, 1, I. [P. Nikov. Iz istoriata na Podbalkanskata oblast. – Rodina, 1938, 1, I.].

Николов, Г. 2005 – Г. Николов. Етапи на сепаратизма в българското царство. (края на XII – началото на XIV в.). – В: Acta musei Varnensis III, 2005, 71–77. [G. Nikolov. Etapi na separatizma v balgarskoto tsarstvo. (kraя na XII – nachaloto na XIV v.). – V: Acta musei Varnensis III, 2005, 71–77].

Николов, Г. 2007 – Г. Николов. Бележки за появата и началното развитие на апанажни владения в Българското царство (края на XII–средата на XIII в.). – В: България на Балканите и с Европа. Минало настояще и бъдеще. Т. I. Секция „История“. Сборник материали от научна конференция, проведена в УБО на УНСС – с. Равда на 27–30 октомври 2005 г. София, 2007. [G. Nikolov. Belezhki za poayavata i nachalното razvitie na apanzhni vladeniya v Balgarskoto tsarstvo (kraя na XII–sredata na XIII v.). – V: Bulgariya na Balkanite i s Evropa. Minalo nastoyashte i badeshte. T. I. Sektsiya „Istoria“. Sbornik materialі ot nauchna konferentsia, provedena v UBO na UNSS – s. Ravda na 27–30 oktombri 2005 g. Sofia, 2007].

Николов, Г. 2011 – Г. Николов. Самостоятелни и полусамостоятелни владения във възобновеното Българско царство (края на XII – началото на XIII в.). София, 2011. [G. Nikolov. Samostoyatelni i polusamostoyatelni vladeniya vav vazobnovenoto Balgarsko tsarstvo (kraя na XII – nachaloto na XIII v.). Sofia, 2011].

Николов-Зиков, П. 2012 – П. Николов-Зиков. Династията на Срацимировци. Властови доктрини и политически модели в Югоизточна Европа през XIV век. София, 2012. [P. Nikolov-Zikov. Dinastiyata na Sratsimirovtsi. Vlastovi doktrini i politicheski modeli v Yugoiztochna Evropa prez XIV vek. Sofia, 2012].

Овчаров, Н. 2006 – Н. Овчаров. Исторически приноси към старобългарската и старославянската епиграфика и книжовност. София, 2006. [N. Ovcharov. Istoricheski prinosi kam starobalgarskata i staroslavuyanskata epigrafika i knizhovnost. Sofia, 2006].

Овчаров, Н. 2017 – Н. Овчаров. Цар Иван Александър Асен. Миротворецът. София, 2017. [N. Ovcharov. Tsar Ivan Aleksandar Asen. Mirotvoretsat. Sofia, 2017].

Овчаров, Н. 2022 – Н. Овчаров. Господарите на Крън и техните съкровища. София, 2022. [N. Ovcharov. Gospodarite na Kran i tehните sakrovishta. Sofia, 2022].

Овчаров, Н., Коджаманова, Д. 2003 – Н. Овчаров, Д. Коджаманова. Перперикон и околните твърдини през Средновековието. Крепостното строителство в Източните Родопи. София, 2003. [N.

Ovcharov, D. Kodzhamanova. Perperikon i okolnitate tvardini prez Srednovekovieto. Krepostnoto stroitelstvo v Iztochnite Rodopi. Sofia, 2003].

Овчаров, Н. и колектив 2021 – Овчаров, Н., Димитров, З., Коджаманова, Д., Дочев, К., Стоименов, Д., Шаранков, Н. Античният и средновековен град Перперикон. Том I. Акрополът. София, 2021. [Ovcharov, N., Dimitrov, Z., Kodzhamanova, D., Dochev, K., Stoimenov, D., Sharankov, N. Antichniyat i srednovekoven grad Perperikon. Tom I. Akropolat. Sofia, 2021].

Павлова, В. 2004 – В. Павлова. Средновековни накити от XIII–XIV в. Варна, 2004. [V. Pavlova. Srednovekovni nakiti ot XIII–XIV v. Varna, 2004].

Павлова, В. 2004 а – В. Павлова. Принос към средновековния мъжки колан от XIII–XIV век (по данни от колекцията във Варненския музей). – В: Античная древность и средние века, вып. 35: Материалы XII Международных научных Сюзюмовских чтений (Севастополь, 6-10 сентября 2004 г.). Екатеринбург, 2004. [V. Pavlova. Prinos kam srednovekovniya mazhki kolan ot XIII–XIV vek (po dannii ot kolektsiyata vav Varnenskiya muzey). – V: Antichnaya drevnosty i srednie veka, vuyr. 35: Materialay XII Mezhdunarodnayah nauchnayah Syuzyumovskih chteniy (Sevastopoly, 6-10 sentyabrya 2004 g.). Ekaterinburg, 2004].

Павловић, Д. 2019 – Д. Павловић. Аксесоар на портретима српске властеле у средњем веку. – Зборник. Музеј примењене уметности, нова серија, XV, 2019, Београд. [D. Pavloviћ. Aksesoar na portretima srpske vlastele u sredњem веку. – Zbornik. Muzej primeњene umetnosti, nova serija, XV, 2019, Beograd].

Попов, А. 1982 – А. Попов. Крепостни и укрепителни съоръжения в Крънската средновековна област. София, 1982. [A. Popov. Krepostni i ukrepitelni saorazheniya v Kranskata srednovekovna oblast. Sofia, 1982].

Пурковић, М. 1975 – М. Пурковић. Јелена, жена цара Душана. Издање Српске православне епархије за западну Европу. Дјуселдорф, Штампарија „ОСТРОГ“, 1975. [M. Purkoviћ. Jelena, zhen tsara Dushana. Izdaње Srpske pravoslavne eparhije za zapadnu Evropu. Dyuseldorf, Shtamparija „OSTROG“, 1975].

Ракаджиева, Т. 2015 – Т. Ракаджиева. Крънската област през времето на Второто българско царство. – Мартенски студентски четения. Материали от Първа, Втора, Трета и Четвърта студентски научни конференции във ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“. Велико Търново, 2015. [T. Rakadzhieva. Kranskata oblast prez vremeto na Vtoroto balgarsko tsarstvo. – Martenski studentski cheteniya. Materiali ot Parva, Vtora, Treta i Chetvarta studentski nauchni konferentsii vav VTU „Sv. sv. Kiril i Metodiy“. Veliko Tarnovo, 2015].

Ферјанчић, Б. 1960 – Б. Ферјанчић. Деспоти у Византији и јужнословенским земљама. Београд, 1960. [B. Ferjanchiћ. Despoti u Vizantiji i juznoslovenskim zemљама. Beograd, 1960].

Barker, J. 1971 – J. Barker. The Problem of the Appanages in Byzantium During the Palaiologian Period. – Byzantina, 1971, No. 3.

Gondoin, S. 2005 – S. Gondoin. Châteaux-Forts: Assiéger et Fortifier au Moyen Âge. Paris, 2005.

Ovcharov, N. 1997 – N. Ovcharov. Burials of Persons of the Bulgarian Royal Family from the Fourteenth Century in the Territories of Today's Republics of Yugoslavia and Macedonia. – Archeology of Bulgaria, 1997, No. 1.

Rautman, M. 2006 – M. Rautman. Daily Life in the Byzantine Empire. Westport, Conn. Greenwood Press, 2006.

Интернет базирани източници / Internet based sources

Иванов, И., Минкова, М. 2013 – И. Иванов, М. Минкова. За произхода на името на град Казанлък и местоположението на средновековния Крън. – В: Проблеми и изследвания на тракийската култура. Т. VI. Казанлък, 2013, 173–184. < <http://protobulgarians.com> >. [I. Ivanov, M. Minkova. Za proizhoda na imeto na grad Kazanlak i mestopolozhenieto na srednovekovniya Kran. – V: Problemi i izsledvaniya na trakiyskata kultura. T. VI. Kazanlak, 2013, s. 173–184. < <http://protobulgarians.com> >].

Иванов, И., Минкова, М. 2018 – И. Иванов, М. Минкова. Местоположението на средновековния град Крън според писмени данни за неговото превземане от турците. – <https://voice-bg.com>, 16.11. 2018. [I. Ivanov, M. Minkova. Mestopolozhenieto na srednovekovniya grad Kran spored pismeni dannii za negovoto prevzemane ot turtsite. – <https://voice-bg.com>, 16.11. 2018].

Павлов, П. 2005 – П. Павлов. Бунтари и авантюристи в средновековна България. – <https://litenet.bg>. [P. Pavlov. Buntari i avanturisti v srednovekovna Balgariya. – <https://litenet.bg>].

Революционно откритие 2017 – Революционно откритие: средновековният Крън изглежда е при Бузовград. – < <https://www.kazanlak.com/news-24136.html> >, 02.08.2017 г. [Revolyutsionno otkritie: srednovekovniyat Kran izglezhda e pri Buzovgrad. – < <https://www.kazanlak.com/news-24136.html> >, 02.08.2017 g.].

Δαδάκη, Σ. 2012 – Σ. Δαδάκη. Κάστρο Πυθίου. – <http://odysseus.culture.gr>, 2012.

Обр. 1. Част от крепостната стена на хълма „Калето“ край гр. Крън

Обр. 2. Черно-бялата снимка, показваща средновековния замък в Казанлък

Обр. 3. Замъкът на Йоан Кантакузин Питион край Димотика

Обр. 4. Крепостта Вукелон (Маточина) до Свиленград

Обр. 5. Кулата донжон на крепостта Сталач (Република Сърбия)

Обр. 6. Кулата Круна на шийката на Халкидическия полуостров (Република Гърция)